

ההסתדרות הציונית העולמית
WORLD ZIONIST ORGANIZATION

המחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות
THE DEPARTMENT OF IRGOON AND ISRAELIS ABROAD

בית העם

שיג ושיח ציוני

בין זכרון לשכחה
מוסף ליום הזיכרון
לשואה ולגבורה

יזום והפקת התוכנית: המחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות, תשע"ו ו
עריכה ראשית: גוסטי יהושע ברוורמן, ראשת המחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות
איסוף חומרים, כתיבה, עריכה והפקה: יעל דינור ואראלה גורן

החוברת הופקה לצרכים חינוכיים פנימיים בלבד
המעוניינים בהפעלת התוכנית ובקבלת פרטים בנושא
מתבקשים לפנות למחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות: wzo.israelis@gmail.com

תכנית "בית העם" פותחה על ידי המחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות, בהסתדרות הציונית העולמית, במטרה לעודד שיג ושיח בנושאים של משמעות הציונות במאה ה-21. האם הושלם החזון הציוני? מה תפקידה של מדינת ישראל עבור החיים מחוצה לה? כיצד נראים יחסי הגומלין בין ישראל לתפוצות בעידן הזה? ועוד.
לתכנית מגוון חומרים הכוללים טקסטים מסורתיים ומודרניים, סרטונים, יצירות אמנות, משחקים ועוד, באמצעותם אנו שואפים ליצור דיון תוסס ביקורתי ועדכני.
זוהי הזדמנות לכל אחת ואחד בכל מקום בעולם, ללא תלות בידע מוקדם, לחשוב, להטיל ספק ולדון על משמעות הציונות במאה ה-12 ובמידת הרלוונטיות שלה לחיינו. חוברת זו שהינה חלק ממערך הפעילות הרחב והמתחדש, מגישה הצעה לפעילות ליום הזיכרון לשואה ולגבורה שהינו מימי הזיכרון החשובים והמרכזיים במדינת ישראל. אסופת הקטעים מוגשת לכם כאן, כאמצעי ליצירת שיח בנושא זכרון השואה, משמעותו של הזכרון הקולקטיבי בעיצוב התודעה של העם היהודי בישראל ובתפוצות, ומידת השפעתו על מי שהננו.

אנו מזמינים אתכם לעשות בה שימוש בפעילותכם ולהעשיר את הפעילות בשאלות ובנושאים למחשבה ודיון העולים ממנה.

תכני "בית העם" קיימים בעברית, אנגלית, ספרדית, צרפתית, פורטוגזית וגרמנית ובמידת הצורך יתורגמו לשפות נוספות. החומרים ניתנים לשימוש במסגרות שונות ולקהלים מגוונים.

לכל בקשה או שאלה בנושא תוכלו לעמוד איתנו בקשר wzo.israelis@gmail.com

גוסטי יהושע ברוורמן, ראשת המחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות

"יש כוכבים שאורם מגיע ארצה רק כאשר הם עצמם אבדו ואינם. יש אנשים שזיו זכרם מאיר כאשר הם עצמם אינם יותר בתוכנו. אורות אלה המבהיקים בחשכת הליל – הם הם שמראים לאדם את הדרך..." (חנה סנש)

מבוא

הזיכרון הינו מאבני היסוד החיוניות והמכריעות ביותר בתודעתנו הן כעם והן כיחידים. אנו רואים בעיסוק בו ובשימורו- מצווה מהמעלה הראשונה.

באסופת הקטעים שלפניכם- "בין זכרון לשכחה"- מוסף ליום הזיכרון לשואה ולגבורה, שנים עשר טקסטים מגוונים העוסקים כולם בזכרון בכלל ובזכרון השואה בפרט. אנו מזמינים אתכם לקרוא בהם ומקווים כי יפתחו בפניכם נקודות חדשות למחשבה, ויעוררו שיח מעניין וער.

יום הזיכרון לשואה ולגבורה הינו מימי הזיכרון החשובים והמרכזיים במדינת ישראל. אסופת קטעים זו נערכה ומוגשת לכם כאמצעי ליצירת שיח בנושא זכרון השואה, משמעותו של הזכרון הקולקטיבי בעיצוב התודעה של העם היהודי בישראל ובתפוצות, ומידת השפעתו על מי שהננו.

להעשרת הפעילות מצורפים כאן לינקים לארבעה סרטוני עדות של ניצולים. אתם מוזמנים להקרין אחד מהם או יותר למשתתפים, ובעקבות הצפיה בהם לדון במה שעולה מהם: (מה עוררה בך הצפיה בסרטון? רגשות/ הרהורים/ סמני שאלה/ הפתעה? נשמח שתשתף/ את הקבוצה כולה).

- סרטון עדות של אשר אוד מפולין: https://www.youtube.com/watch?v=5MNC-s_yluY
- סרטון עדויות של ניצולי שואה המתארים את רגע השחרור: <https://www.youtube.com/watch?v=p6ptSNGun4s>
- סרטון עדות המתאר את מחנות העקורים אחרי המלחמה ואת השיבה אט אט לחיים שבסופו של דבר חזקים יותר מהכל: <https://www.youtube.com/watch?v=urSGFm57rZM>
- סרטון עדות של ארטימיס מירון מיוון: <https://www.youtube.com/watch?v=f0OZb1dklZA>

● אנחנו קרבים ליום שבו מלכה רוזנטל ואחיה, שרידי השואה, לא יהיו עוד. ומה יהיה אז על זכרון אהוביה/ אחיה המתים?
 ● איך נזכור אותם? איך ראוי לזכור ולהזכיר אותם כאשר כבר לא יהיה להם כל מזכר חי?

לאהובי המתים – מלכה רוזנטל

פֶּלַעַד אֶנִי בֵּין הַחַיִּים
 אַתֶּם אַחֵי קַפְלָה וְאֶפֶי פְּחוֹת מְתִים.
 כֹּל עוֹד נְשָׁמֵי נְשָׂא, עַל נְשִׁפְתֵי בְּנוֹתַי וּבְנֵי, אַתֶּם חֲבֵרֵי יְלֻדוֹתַי
 לְעֵיבוֹשׁ, פְּזֻלָּה, לֹאִסְיָה וְכָל הַנְּשָׂאָר,
 מְקוֹשִׁיכִים "לְשִׁחָק" אֶתִּי בְּכָל הַפְּשָׁחָקִים.
 יַחַד אֲנוּ מְתַחַלְקִים בְּפִרוּרִים,
 יַחַד בֵּין הַקִּירוֹת מְשֻׁחָקִים עִם הָרוֹצְחִים בְּמַחְבְּאוֹיִם.

סְלַחוּ לִי אֶהוּבֵי הַמְּתִים

פֶּלַעַד אֶנִי בֵּין הַחַיִּים
 אַתֶּם אַחֵי פְּחוֹת מְתִים

בין זכרון לשכחה – ברל כצנלסון, מהפיכה ומסורת

שני כוחות ניתנו לנו: זכרון ושכחה. אי אפשר לנו בלעדי שניהם. אילו לא היה לעולם אלא זכרון, מה היה גורלנו? היינו כורעים תחת משא הזכרונות. היינו נעשים עבדים לזכרוננו, לאבות אבותינו. קלסטר פנינו לא היה אז אלא העתק של דורות עברו. ואילו היתה השכחה משתלטת בנו כליל – כלום היה עוד מקום לתרבות, למדע, להכרה עצמית, לחיי נפש? השמרנות האפלה רוצה ליטול מאתנו את כוח השכחה, והפסידו-מהפכניות רואה בכל זכירת עבר את «האויב». אך לולא נשתמרו בזכרון האנושיות, דברים יקרי ערך, מגמות נעלות, זכר תקופות פריחה ומאמצי חירות וגבורה, לא היתה אפשרות כל תנועה מהפכנית, היינו נמקים בדלותנו ובבערותנו, עבדי עולם.

● איפה אתה כאינדיבידואלית עומדת בציר שבין זכרון לשכחה? ואתה כעם?
 ● מה משמעותם של זכרונות לתודעתו של עם? לנרטיב שלו? מה חלקם של זכרונותיו של העם היהודי בעמיות היהודית?

- בחר/י בשורה אחת משירה של שימבורסקה שמצאה חן בעינייך. שתף/י את הקבוצה.
- מה לדעתך רצתה שימבורסקה להגיד בשיר? מה הלך הרוח שאתה יוצאת איתו לאחר קריאת השיר?
- "אין שאלות דחופות משאלות תמימות". מהי השאלה שלך?

שלהי המאה / יסלבה שימבורסקה

המאה העשרים שלנו צריכה היתה להיות טובה מקודמותיה. היא כבר לא תספיק להוכיח זאת, שנותיה ספורות, פסיעותיה מתנדנדות, נשימתה קצרה. קרו דברים רבים מדי שלא היו צריכים לקרות, ומה שנועד לבוא, לא בא.

אביב היה אמור להגיע ואושר, בין השאר

הפחד היה צריך לנטוש הרים ועמקים. אמת מהירה משקר צריכה היתה להגיע למטרה.

אסונות אחדים אמורים היו שלא לקרות עוד, כגון מלחמה רעב וכי. צריך היה לכבד חוסר-ישע של חסרי-ישע, אמן וכיוצא בזה.

מי שרצה לשמוח בעולם, ניצב בפני משימה בלתי אפשרית. טיפשות אינה מצחיקה. חוכמה אינה עליזה.

תקווה כבר אינה אותה נערה צעירה וכי. למרבה הצער. האל אמור היה להאמין סופסוף באדם טוב וחזק. אך טוב וחזק עודם שני אנשים שונים. כיצד לחיות - שאל אותי במכתב מישהו, שאותו התכוונתי לשאול אותה השאלה עצמה.

שוב וכתמיד, כפי שניתן לראות לעייל, אין שאלות דחופות. משאלות תמימות.

”הכול מואר”, ג'ונתן ספרן-פויר

ליהודים יש שישה חושים מישוש, טעם, ראייה, ריח, שמיעה... זיכרון. בעוד שהגויים חווים ומעבדים את העולם באמצעות החושים המסורתיים, ומשתמשים בזיכרון רק כאמצעי נחות להסביר אירועים, עבור היהודים, הזיכרון הוא לא פחות בסיסי מדקירת מחט, או צנוצהה הכסוף, או טעם הדם שהיא שולפת מן האצבע. היהודי נדקר על-ידי סיכה ומכר בסיכות אחרות. רק בכך שדקירת הסיכה מחזירה אותו אחורה אל דקירות סיכה קודמות - כשאמו ניסתה לתקן את שרוול חולצתו כשזרועו עוד הייתה בפנים, כשאצבעותיו של סבו נרדמו מרוב שליטפו את מצחה הלח של אם-סבו, כשאברהם בחן את חוד הסכין כדי להיות בטוח שיצחק לא יחוש כאב - היהודי יכול להבין למה זה כואב. כשיהודי נתקל בסיכה, הוא שואל: כמו מה זה נזכר?

- האמנם ליהודים יש חוש נוסף שאין לאחרים? חוש הזיכרון? ולך?
- במה שונה זכרוננו של העם היהודי מזכרונם של עמים אחרים?

מתוך יומנה של דוניה רוזן, 23.6.43

”רוצה אני לבקשכם שלא תשכחו את המתים. רוצה אני להתחנן לפניכם ולבקשכם בכל לשון של בקשה שתנקמו את נקמתנו, שתיקחו נקם באותם הפושעים שדם האכזרית הוציאה אותנו מן החיים. רוצה אני שתקימו יד לנו - מצבה שתגיע עד השמים, ציון שיראה אותו העולם כולו - פסל לא משיש ולא מאבן, אלא ממעשים טובים, כי מאמינה אני באמונה שלמה, שרק מצבה כזאת עשויה להבטיח לכם ולילדכם עתיד טוב יותר.”

- האם לנוכח מה שקורה בעולם היום, אתה/מסכימה עם דוניה רוזן שמצבה שעשויה ממעשים טובים תבטיח עתיד טוב יותר? האם אין זו תמימות לחשוב כך?
- איך אתה היית בונה את מצבת הזיכרון? מאילו חומרים? היכן היית ממקמת אותה?

● מדוע מצווה עם ישראל לזכור את יציאת מצריים ולספר עליה מדי שנה? האם גם לעמים אחרים יש ארועים הסטוריים מכוננים שמוזכרים באופן כזה מדי שנה?
 ● לו הדבר תלוי ברך, היית ממשיך במסורת ליל הסדר וקריאת ההגדה? מדוע?
 ● מדוע מדגישה היהדות כל כך את חשיבות הזיכרון? האם ידוע לך מה מעמדו של הזיכרון בדתות האחרות? האם זהו מאפיין אקסקלוסיבי יהודי או כלל לא?

מן המקורות

בספר דברים יש הדגשות מיוחדות על החשיבות של שימור הזיכרון, ויש חשש מפני השכחה:
 "בַּק הַשְּׁמֹר לְךָ וּשְׁמֹר נִפְשְׁךָ מְאֹד פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר רָאוּ עֵינֶיךָ וּפֶן יִסּוּרוּ מִלְּבָבְךָ כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" (ד:ט).
 הטכניקה של העברת הזיכרון לדורות הבאים היא שינון ומסירה בעל-פה: "וּשְׁנַנְתֶּם לְבַנְיָדָי".

בתפילין שמצווה יהודי להניח מדי יום כתוב:
 "שְׁמַע, יִשְׂרָאֵל: ה' אֵל הַיְהוָה, ה' אֶחָד. וְאֵהָבֶתָּ, אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ, בְּכֹל-לְבָבְךָ וּבְכֹל-נַפְשְׁךָ, וּבְכֹל-מְאֹדְךָ. וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה, אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם-עַל-לְבָבְךָ. וּשְׁנַנְתֶּם לְבַנְיָדָי, וּדְבַרְתֶּם בָּסֵם, בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלַכְתְּךָ בַּדֶּרֶךְ, וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ. וְקִשְׁרְתֶם לְאוּרֹתַי, עַל-יָדְךָ; וְהָיוּ לְטֹטְפֹתַי, בֵּין עֵינֶיךָ. וּכְתַבְתֶּם עַל-מְזוּזֹת בֵּיתְךָ, וּבְשַׁעְרֶיךָ."

בחופה היהודית שובר החתן את הכוס ואומר:
 "אִם אֲשַׁכַּח יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁכַּח יְמִינִי, תִּדְבַּק לְשׁוֹנֵי לַחֲפֵי אֶסְלָא אֶזְכְּרֶינִי."

בספר דברים פרק כה, מצווים אנו:
 "זְכוּר, אֶת אֲשֶׁר-עָשָׂה לְךָ עֲמֹלֶק, בַּדֶּרֶךְ, בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם... וְהָיָה בְּהֵנִיחַ יְהוָה אֵל הַיָּד לְךָ מִכָּל-אִיבֵיךָ מִסָּבִיב, בְּאַרְצָךְ אֲשֶׁר יְהוָה-אֵל הַיָּד נָתַן לְךָ נַחֲלָה לְרִשְׁתָּהּ--תִּמְחָה אֶת-זְכַר עֲמֹלֶק, מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם; לֹא, תִשְׁכַּח."

ובספר שמות פרק יג מצווים אנו לזכור את יציאתנו ממצריים:
 "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָעָם זְכוּר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יֵצְאתֶם מִמִּצְרָיִם מִבֵּית עַבְדִּים כִּי בַחֲזֹק יָד הוֹצִיא ה' אֶתְכֶם מִזֶּה וְלֹא יֵאָכֵל חֶמֶץ... וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ, בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר: בַּעֲבוּר זֶה, עָשָׂה ה' לִי, בְּצֵאתִי, מִמִּצְרָיִם. וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל-יָדְךָ, וּלְזִכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ, לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ: כִּי בְיַד חֲזָקָה, הוֹצֵאתָ ה' מִמִּצְרָיִם. וְשִׁמַּרְתָּ אֶת-הַחֻקָּה הַזֹּאת, לְמוֹעֲדָה, מִיָּמִים, יְמִימָה."

לשכוח – אריה פלגי

היה לי קל יותר בלעדי כל אלה. הייתי משוחרר יותר, חופשי. כאילו נולד מחדש. בלי תסביכים ובלי פיצויים. אבל השואה אינה משקולת קשורה לרגליים. היא מטען מונח בתוך הנשמה. אין להתיר, אין להשליך, אין להיפטר. צריך ללמוד לחיות אתה. להעמיד פנים שהתרגלת. להיאנח בסתר. כדי לחוש הקלה שבמילוי חובה, אלך גם השנה, בעוד כמה ימים, אל עוד טקס זיכרון שנתי. כדי לזכור את מה שהייתי רוצה לשכוח. כדי לפגוש את מה שהייתי רוצה כל-כך לעקוף.

- האם אתה מזדהה עם רצונו של אריה פלגי, לשכוח?
- עבור פלגי השואה היא "מטען מונח בתוך הנשמה.. אין להיפטר". מהי עבורך? גם כן מטען בנשמה? או אולי – "משקולת קשורה לרגליים"? מצאי את הדימוי הנכון עבורך.
- מה מקומה של השואה בתודעתנו כפרטים המשתייכים לעם היהודי?
- כיצד היית מגדירה את השואה כמרכיב בנראטיב היהודי, כגורם מרכזי מגבש מחולל שינוי חונק, עוצר, מעצב אחר?

הייתי רוצה לקום בוקר אחד ולגלות שלא היתה שואה. שרק משל היתה. סיוט חולף. הייתי רוצה לא לזכור דבר. לא לספר, לא להנחיל, לא ללקט יותר עדויות, לא להקים יותר אנדרטאות, לא להסביר שוב ושוב מהו צאן ומהו טבח, מהו סבל ומהו גבורה. הייתי רוצה שיתבטלו ימי הזיכרון עם הבכי המתלעלע, עם הצער הבוהה ועם הרחמים הרבים מסביב. עם הקתרזיס העקר. הייתי רוצה חיים נקיים משואה, חפים משואה. בלי רכבות, בלי מחנות, בלי מצעדי מוות, בלי כבשנים, בלי האימה החוזרת, המתישה הזאת. הייתי מוותר על מחוות הכבוד לניצולים, על מבטי הדחילו ורחימו למראה המספרים המקועקעים על הזרועות. הייתי רוצה בלי הספרים, בלי הסרטים, בלי המחזות, בלי תרבות השואה וממילא בלי הלעג סביב תעשיית השואה ופסטיבלי השואה. הייתי רוצה לא להגן עוד על ייחוד השואה, על בלעדיותה היהודית, על חד-פעמיותה הכול-עולמית, הכול-היסטורית. הייתי רוצה להיפרד מכל הדימויים משם העולים בעת סכנות קיומיות לנו ולעמים אחרים. הייתי רוצה לנתק את חיבורי האסוציאציות בעת התנכלויות שלנו לאחרים.

בנימין פונדן, 1942, (נרצח באוקטובר 1944)

זָכְרוּ רַק פִּי הָיִיתִי חָרָף מְפֹשֵׁעַ
וְכִי פְּמוֹכֶם, בְּנֵי תְּמוּתָהּ שָׁל יוֹם זֶה
גַּם לִי הָיוּ פְּנִים שָׁל
זָעַם וְשִׁפְחָה וְרַחֲמִים
פְּשׁוּט קוֹאֵד, פְּנִים שָׁל בֶּן אָדָם!

● פונדן בחר ב"זעם, שמחה ורחמים" לתאר פניו של אדם. באילו שלשה רגשות היית בוחרת אתה?
● מה כוונתו של פונדן כשהוא אומר "כמוכם, בני תמותה, פשוט מאד- בני אדם"?
● מה עושה לך הפניה הישירה בשיר: "כמוכם"? מה תפקידה?

ספר הצחוק והשכחה- מילן קונדרה

"כדי לחסל אומות", אמר היבל, נוטלים מהן קודם כל את זכרונן. הורסים את ספריהן, את השכלתן, את תולדותיהן ומישהו אחר יכתוב ספרים אחרים בשבילן, יתן להם השכלה אחרת, ימציא הסטוריה אחרת. אחר כך, מתחיל העם לשכוח לאט לאט מה הוא היה ומה הוא בהווה. והעולם סביבו שוכח זאת עוד לפניו."

● האם אתה מכירה/ה בהסטוריה האנושית עמים שנמחקו כך? מי היה זה שנטל את זכרם? מדוע עשה זאת? האם הצליח לו?
● באילו עוד דרכים יכול להעלם עם? והעם היהודי?

מתוך נאום של אנגלה מרקל, קנצלרית גרמניה, כנסת ישראל, 2008

"זו תהיה טעות גורלית אם נתחמק מן השאלה כיצד עלינו לשמור את זיכרון השואה כאשר יום אחד לא יהיו אתנו עוד אלה שיוכלו להעיד עליה. נכון, אתרי זיכרון הם דבר חשוב. מקומות כמו האתר לזיכרון השואה בברלין ו"יד ושם" משמרים את הזיכרון, אך האמת היא שלא די באתרים כאשר הזיכרון הופך להיסטוריה. את הזיכרון יש לשוב ולשמר תמיד. את הרעיון יש לבטא במלים, ואת המלים יש לבטא במעשים".

- האם העובדה כי את הדברים הללו אמרה בכנסת ישראל קנצלרית גרמניה, נותנת להם משמעות אחרת? משנה תוקף? ומהי המשמעות עבורך כאשר הדברים באים ממקור כזה?
- עד מתי תישא האומה הגרמנית אות קלון על מצחה? האין זה נכון להניח לדור הגרמני הצעיר?
- "את הרעיון יש לבטא במילים ואת המילים יש לבטא במעשים"? אילו מעשים בהקשר הזה היית אתה בוחרת לעשות?

עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק

אל תשמיד מכתבים! הם לא תופסים מקום רב. צילום דהוי, פרח מתפורר, סרט רוד, עלה מיובש. מזכרות המעוררות הרהורים וזיכרונות, זיכרונות שונים: מרגיעים, מכאיבים - או גם משוקצים, העולים וצפים ממצולות העבר.

- איזה מן טיפוס אתה, שומרת מזכרות קטנות? או זורקת הכל? חשבת פעם מה המשמעות של זה על מי שאתה?
- נדמה שהיום, בעולם הווירטואלי, אין יותר מכתב, וצילום, ופרח יבש. הכל בענן ווירטואלי. זה טוב? אפשר בכלל לשנות את זה? להילחם בזה? ומה יקרה לנו אם יום אחד מתקפת סייבר תמחק לנו את כל העננים הווירטואליים שבהם אנחנו שומרים הכל?? מה יהיה על זכרונותיינו? על תודעתנו? על מי שאנחנו?

שהר הזיכרון יזכור במקומי/ יהודה עמיחי

שְהַר הַזִּכְרוֹן יִזְכֹּר בְּמִקְוֵי,
 זֶה תִּפְקִידוֹ. שְהַגֵּן לְזִכְרֵי יִזְכֹּר,
 שְהַרְחֹב עַל שֵׁם יִזְכֹּר,
 שְהַבְנִין הַיְדוּעַ יִזְכֹּר,
 שְבִית הַתְּפִלָּה עַל שֵׁם אֱלֹהִים יִזְכֹּר,
 שְסַפֵּר הַתּוֹרָה הַמְתַנַּלְגָּל יִזְכֹּר,
 שְהַזְכִּיר יִזְכֹּר. שְהַדְגִּילִים יִזְכֹּרוּ,
 הַמְתְּרִיכִים הַצְּבֻעוֹנִיִּים שֶׁל הַהֶסְטוֹרִיָּה, אֲשֶׁר
 הַגּוֹפִים שְׁעֵטְפוּ הִפְכוּ אֶבֶן. שְהַאֲבֵק יִזְכֹּר.
 שְהַאֲשִׁפָּה תִזְכֹּר בְּשִׁעַר. שְהַשְׁלִיָּה תִזְכֹּר.
 שְחִית הַשְּׂדֵה וְעוֹף הַשָּׁמַיִם יִאֲכְלוּ יִזְכֹּרוּ,
 שְפֹלֵם יִזְכֹּרוּ, כְּדֵי שְאֲכַל לְגוֹת.

• עמיחי רוצה שהאחרים יזכרו במקומו, כך יוכל
 לנוח. המשוואה שלו אומרת שהזכרון מעייף. מה
 עושה לך הזיכרון? האם גם אותך הוא מעייף?
 • היית רוצה כמו עמיחי שאחרים יזכרו
 בשבילך? או לפחות חלק? או גם וגם? או בכלל
 לא? ולזכרון הלאומי, נותר בר רצון? כח?

שאלות מסכמות לדיון מסכם

- האם אתה מכיר/ה ארוע בהסטוריה של שכתוב זכרון? איש/ לאומי? מה היו תוצאותיה?
- הישראלים פיתחו עם השנים "זיכרון קולקטיבי" שבא לידי ביטוי בטקסי ימי הזיכרון, וכולל טקסטים מוכרים, שירים קבועים המושמעים ברדיו ועוד. האם יש זיכרון כזה בקהילה אליה אתה משתייכת? מה הוא כולל?
- האם יש לך זיכרון אישי מסויים שהשפיע עליך באופן כזה ששינה את חיך? כיצד? מי היית בלעדיו? בדיעבד, האם היית מוותרת/עליו? משנה אותו?
- כשמדברים על זיכרון לאומי, האם יש הבדל בין הזכרון של יהודים החיים במדינת ישראל לאלו שחיים בתפוצות? אילו זכרונות יעדיפו יהודי התפוצות לשכוח ומה יהיה חשוב עבורם לזכור?
- מה היתרון שבשכחה של ארועים לאומיים?
- נסו לדמין איך ייראה יום השואה בעוד 50 שנה. מה יהיה הלך הרוח? אילו דגשים יהיו אז?
- איזה מהקטעים שבחברת אהבת במיוחד? תוכלו לשתף את הקבוצה בבחירתך? איך נגע בך הקטע המסויים הזה? מה עשה לך?
- איך נכון לדעתך לזכור? כמה? מתי? איך מעצבים זיכרון? מה בוחרים מתוך ההסטוריה שהיא כל כך עמוסה ובלתי נגמרת?
- מה האחריות שלנו בנוסף ללזכור ולהזכיר? האם הזכרונות הם רק קול לזכרם של אלו שכבר אינם או שיש לנו אחריות נוספת? מה הביטוי המעשי של אחריות זו?

"כל עוד מישהו זוכר אותנו, אנחנו חיים" – קרלוס רואיס סאפון
{ מתוך הספר "צלה של הרוח" }

Y otras preguntas para el debate

- ¿Cuál es la relación entre la memoria personal y la memoria de un pueblo? ¿Una es más importante que la otra? ¿Es posible la una sin la otra?
- ¿Qué elegimos recordar en el contexto de la Shoá? ¿Por qué son esas nuestras elecciones?
- ¿Cuál es nuestra responsabilidad, más allá de los recuerdos en sí? ¿Son solo un acto a la memoria de aquellos que ya no están, o tenemos una responsabilidad adicional, como el extraer conclusiones? ¿Cuál sería la manifestación práctica de esta responsabilidad?
- ¿Has escuchado acerca de personas que, a raíz de una enfermedad o un accidente, hayan perdido la memoria? ¿Qué es lo que ello les produce? ¿Cómo afecta su desempeño / su sentido de identidad / su pertenencia?
- ¿Compartes la noción de que la memoria construye la conciencia? Si es así, ¿cuáles son los riesgos de perder la memoria, o de que esta sea reescrita por partes interesadas?
- ¿Conoces casos de reescritura de la historia, ya sea personal o nacional? ¿Cuáles fueron los resultados?
- Los israelíes desarrollaron con los años una “memoria colectiva” que se pone de manifiesto en los actos de Yom Hazikaron (Día de Recordación), y que incluye rituales conocidos, canciones recurrentes que se escuchan en la radio, etc. ¿Existe una recordación similar en la comunidad a la que perteneces? ¿En qué consiste?
- ¿Tienes algún recuerdo personal que haya influido en ti de modo tal que haya cambiado tu vida? ¿De qué modo? ¿Quién serías hoy sin él? Retrospectivamente, ¿querrías renunciar a ese recuerdo? ¿Lo modificarías?
- Si hablamos de memoria nacional, ¿existe diferencia entre la memoria de los judíos que viven en el Estado de Israel y los que viven en la Diáspora? ¿Qué recuerdos preferirían olvidar los judíos de la Diáspora, y qué les resulta importante recordar?
- ¿Cuál es la ventaja de olvidar eventos nacionales?
- Intenta imaginar cómo se verá el Día de la Shoá dentro de 50 años. ¿Cuál será su espíritu? ¿Cuáles serán sus ejes?
- ¿Qué fragmentos de este cuadernillo te han gustado especialmente? ¿Querrías compartir tus preferencias con el grupo? ¿Cómo te han conmovido, afectado o inspirado estos fragmentos específicos?
- En tu opinión, ¿cómo debe ser una recordación digna? ¿Cómo se construye la memoria? ¿Cómo y qué se elige de la historia, tan repleta de acontecimientos?

Que el Monte de la Memoria recuerde por mí – Yehuda Amijai

Que el Monte de la Memoria recuerde por mí,
que esa es su función. Que la plaza 'a la memoria de' recuerde,
que la calle 'en nombre de' recuerde,
que el edificio famoso recuerde,
que el templo a nombre de Dios recuerde,
que los rollos de la Torá recuerden,
que el recordado recuerde. Que las banderas recuerden,
las coloridas mortajas de la historia, que
envolvieron cuerpos que ya son polvo. Que el polvo recuerde.
Que la basura recuerde en el portal. Que la placenta recuerde.
Que el animal del campo y el ave del cielo coman y recuerden,
que todos recuerden, para que yo pueda descansar.

- Amijai quiere que otros recuerden en su lugar, para que él pueda descansar. Su razonamiento es que la memoria cansa. ¿Qué te produce a ti la memoria? ¿También te cansa?
- ¿Querías, igual que Amijai, que otros recordaran por ti? ¿O por lo menos en parte? ¿O ambas cosas? ¿O no, en absoluto? ¿Te quedan ganas para la memoria nacional?

Del discurso de Angela Merkel, canciller alemana, en la Knesset, en la Knesset, 2008

“Sería un error fatal desentendernos de la pregunta de cómo conservar la memoria de la Shoá cuando, un día, ya no estén con nosotros quienes puedan dar testimonio. Ciertamente, los sitios de recordación son importantes. Lugares como el Museo de la Shoá en Berlín y Yad Vashem conservan la memoria, pero la verdad es que no alcanzan los sitios cuando la memoria se convierte en historia. La memoria debe conservarse siempre, una y otra vez. La idea debe expresarse en palabras, y las palabras deben expresarse en actos.”

- El hecho de que estas palabras hayan sido pronunciadas por la canciller alemana en la Knesset en Jerusalén, ¿les da otro significado, mayor vigencia? ¿Cuál es su sentido para ti, cuando provienen de semejante fuente?
- ¿Hasta cuándo portará la nación alemana esa marca de Caín? ¿No sería correcto eximir a la joven generación alemana?
- ¿”La idea debe expresarse en palabras, y las palabras deben expresarse en actos”? ¿Qué actos elegirías realizar en este contexto?

Del legado de Janusz Korczak

¡No destruyas cartas! Ellas no ocupan mucho espacio. Una fotografía gastada, una flor desmenuzada, una cinta rosada, una hoja seca. Recuerdos que despiertan pensamientos y remembranzas diversas: tranquilizadoras, dolorosas; o también malos recuerdos, que se elevan y resurgen desde las profundidades del pasado.

- ¿Qué tipo de persona eres? ¿De los que conservan pequeños recuerdos? ¿O de los que se desprenden de todo? ¿Pensaste alguna vez qué significado tiene esta característica tuya respecto de quién eres?
- Parece ser que hoy en día, en el mundo virtual, no existe más la carta, la fotografía ni la flor seca. Todo se encuentra en una nube virtual. ¿Es bueno eso? ¿Se puede cambiar esta situación? ¿Combatirla? ¿Qué ocurriría si un ataque cibernético borrara un día todas las nubes virtuales en las que cuidamos todo? ¿Qué será de nuestros recuerdos, de nuestra conciencia, de las personas que somos?

Benjamin Fondane,
1942 (asesinado en octubre de 1944)

Solo recuerden que fui inocente
y que, como ustedes, mortales de este día,
también yo tuve el rostro marcado por la
ira, la alegría y la compasión
¡Tan sencillamente, un rostro humano!

- Fondane eligió la “ira, alegría y compasión” para describir el rostro humano. ¿Qué otras tres sensaciones elegirías tú?
- ¿Qué quiere decir Fondane cuando escribe: “Como ustedes, mortales, sencillamente humanos”?
- ¿Qué sensación te produce su apelación directa: “Como ustedes”? ¿Cuál es su función en el poema?

El libro de la risa y el olvido – Milan Kundera

“Para liquidar naciones”, dijo Hübl, “lo primero que se hace es quitarles la memoria. Se destruyen sus libros, su cultura, su historia. Y luego viene alguien y les escribe otros libros, les da otra cultura y les inventa otra historia. Entonces la nación comienza lentamente a olvidar lo que es y lo que ha sido. Y el mundo en su derredor lo olvida aun antes que él”.

- ¿Conoces en la historia humana pueblos que hayan sido borrados de ese modo? ¿Quién fue el que robó su memoria? ¿Por qué lo hizo? ¿Logró su cometido?
- ¿De qué otras maneras puede un pueblo desaparecer? ¿Y el pueblo judío?

Olvidar – Arie Palgi

Quisiera levantarme una mañana y descubrir que no hubo Shoá. Que fue solo una parábola. Pesadilla pasajera. Quisiera no recordar nada. No contar, no transmitir, no recoger más testimonios, no erigir más monumentos, no explicar de nuevo y una vez más qué son ovejas y qué es matadero, qué es sufrir y qué es heroísmo.

Quisiera que se anularan los días de recordación con su llanto reprimido, su dolor perplejo, y la lástima de tantos en derredor. Con la catarsis estéril.

Quisiera una vida limpia de Shoá, libre de Shoá. Sin trenes, sin campos, sin marchas de la muerte, sin hornos, sin ese miedo recurrente, agotador.

Renunciaría a los homenajes a los sobrevivientes, a las miradas reverentes y admiradas a los números tatuados en los brazos.

Quisiera vivir sin los libros, sin las películas, sin las obras de teatro, sin la cultura de la Shoá y, desde ya, sin la burla hacia la industria de la Shoá y los festivales de la Shoá.

No quiero defender ya más la singularidad de la Shoá, la exclusividad judía, su irrepetibilidad en todo el mundo, en toda la historia.

Quisiera despedirme de todas las imágenes de allí que resurgen en tiempos de peligros existenciales para nosotros y para los otros pueblos. Quisiera cortar los lazos asociativos cuando atacamos a otros.

Me sería más fácil sin todo eso. Estaría más suelto, más libre. Como nacer de nuevo. Sin complejos y sin reparaciones. Pero la Shoá no es una pesa atada a los pies. Es una carga en el alma. No la puedes desatar, no la puedes arrojar, no te puedes liberar. Debes aprender a vivir con ella. Simular que estás acostumbrado. Suspirar a escondidas.

Para sentir un alivio en el cumplimiento de un deber, iré también este año, en pocos días más, a otra ceremonia de recordación anual. Para recordar lo que quisiera olvidar. Para encontrarme con lo que tanto quisiera eludir.

- ¿Te identificas con el deseo de Arie Palgi de olvidar?
- Para Palgi la Shoá es “una carga en el alma.... no te puedes liberar”. ¿Qué es para ti? ¿Es también una carga en el alma? ¿O quizás “una pesa atada a los pies”? Intenta hallar el símil apropiado para ti.
- ¿Cuál es el lugar de la Shoá en nuestra conciencia como individuos que pertenecen al pueblo judío?
- ¿Cómo definirías a la Shoá en tanto componente de la narrativa judía: como un elemento unificador / integrador / impulsor del cambio / sofocante / inhibidor / formador / otro?

De nuestras fuentes

En el libro Deuteronomio se pone especial énfasis en la importancia de la conservación de la memoria, y existe el temor al olvido: **“Solo debes cuidarte diligentemente de no olvidar las cosas que vieron tus ojos, y no salgan de tu corazón todos los días de tu vida” (4:9)...**

La técnica de la transmisión de la memoria a las generaciones venideras es la repetición y la transmisión oral: **“Y las enseñarás a tus hijos”.**

- ¿Por qué se le ordena al Pueblo de Israel recordar la salida de Egipto y relatarla cada año? ¿También otros pueblos tienen eventos históricos fundacionales, que son recordados de este modo cada año?
- Si dependiera de ti, continuarías la tradición de la Noche del Seder y la lectura de la Hagadá? ¿Por qué?
- ¿Por qué enfatiza tanto el judaísmo la importancia de la memoria? ¿Conoces cuál es el lugar de la memoria en otras religiones? ¿Es una característica exclusiva del judaísmo?

En la boda judía, la jupá, el novio rompe un vaso y dice: **“Si te olvidare, oh Jerusalén, olvídeseme mi diestra. Péguese mi lengua al paladar si no te recordare...”**

En Deuteronomio, capítulo 25, se nos prescribe: (17) **“Recuerda lo que te hizo Amalec en el camino, a la salida de Egipto... (19) Pero cuanto el Eterno tu D-os te haga descansar de todos tus enemigos en el país que te dio por heredad, borrarás la memoria misma de Amalec de debajo del cielo. No lo olvides”.**

Y en Éxodo, capítulo 12, se nos manda recordar la salida de Egipto:

“Y le dijo Moisés al pueblo: ‘Recordad este día en que salisteis de la servidumbre de Egipto, porque con mano fuerte os libró el Eterno y no se comerá pan leudado’... Y le dirás a tu hijo en este día: ‘Por eso me hizo el Eterno salir de Egipto’. Y será para ti como señal sobre tu mano y memoria ante tus ojos, para que sea la ley del Eterno en tu boca y recuerdes que el Eterno te libró con mano fuerte de la servidumbre de Egipto. Y guardarás esta ley cada año en los días fijados”.

Jonathan Safran Foer, "Todo está iluminado"

Los judíos tenemos seis sentidos: el tacto, el gusto, la vista, el olfato, el oído... y la memoria. Los no judíos vivencian e interpretan el mundo por medio de los sentidos tradicionales, y utilizan la memoria solo como un medio menor para explicar acontecimientos. Para los judíos, en cambio, la memoria no es menos elemental que el pinchazo de una aguja, o que su brillo plateado, o que la sangre que le extrae al dedo. El judío es pinchado por un alfiler y recuerda otros alfileres. Solo porque el pinchazo del alfiler lo retrotrae a pinchazos pasados –cuando su madre intentó arreglarle la manga de la camisa con su brazo aún dentro, cuando los dedos de su abuelo se durmieron de tanto acariciar la frente húmeda de su bisabuela, cuando Abraham revisó el filo de su cuchillo para asegurarse de que Itzjak no sintiera dolor– el judío puede comprender por qué duele. Cuando un judío se topa con un alfiler se pregunta: ¿qué recuerda?

• ¿De verdad los judíos tienen un sentido más, que otros no tienen, el sentido de la memoria? ¿Tú lo tienes?
• ¿En qué se diferencia la memoria del pueblo judío de las memorias de otros pueblos?

• A la luz de lo que ocurre en el mundo hoy en día, ¿estás de acuerdo con Donia Rozen en que un monumento hecho de buenas acciones garantizará un futuro mejor? ¿No se trata de un pensamiento ingenuo?
• ¿Cómo construirías tú un monumento de recordación? ¿De qué materiales estaría hecho? ¿Dónde lo colocarías?

Del diario de Donia Rozen, 23.6.43

“Quiero pedirles que no olviden a los muertos. Quiero rogarles y pedirles encarecidamente que venguen nuestra venganza, que se venguen de todos esos criminales cuya mano cruel nos arrancó de la vida. Quiero que nos levanten un monumento: una tumba que llegue hasta el cielo, una lápida que sea vista por el mundo entero. Pero no una estatua de mármol ni de piedra, sino de buenas acciones, pues creo yo con fe sincera, que solo un monumento así podrá garantizarles a ustedes y a sus hijos un futuro mejor”.

Fin de siglo, por Wislawa Szymborska

Nuestro siglo veinte debió ser
 mejor que sus antecesores.
 Ya no alcanzará a probarlo,
 sus años están contados,
 sus pasos vacilan,
 su respiración se entrecorta.
 Ocurrieron demasiadas cosas
 que no debieron ocurrir,
 y lo que debía venir,
 no llegó.

La primavera debió haber llegado
 y la felicidad, entre otras cosas

el miedo debió haber abandonado montañas y valles.
 La verdad más rápido que la mentira
 debió haber llegado a la meta.

Varias catástrofes debieron
 no ocurrir ya más,
 como la guerra,
 el hambre y demás.
 Habría que respetar
 la indefensión del indefenso,
 la confianza y similares.

El que quiera alegrarse en el mundo,
 tiene ante sí una misión
 imposible.

La estupidez no es graciosa.
 La sabiduría no es jovial.

La esperanza
 ya no es aquella joven muchacha
 etc., lamentablemente.

Dios debió haber creído por fin en un hombre
 bueno y fuerte.
 Pero el bueno y el fuerte
 son aún dos personas diferentes.

Cómo vivir, me preguntó en una carta alguien,
 a quien pensé hacerle precisamente
 la misma pregunta.

De nuevo y como siempre,
 como se puede ver más arriba,
 no hay preguntas más urgentes
 que las preguntas ingenuas.”

• Elige un verso del poema de Szymborska que te haya gustado. Compártelo con el grupo.
• ¿Qué crees que quiso decir Szymborska en el poema? ¿Con qué estado de ánimo te quedas al cabo de su lectura?
• “No hay preguntas más urgentes que las preguntas ingenuas”. ¿Cuál es tu pregunta?

A mis amados muertos – Malka Rozental

Mientras yo esté entre los vivos
 ustedes, mis hermanos Kapela y mi madre Fanny estarán menos muertos.
 Mientras mi nombre aún suene en boca de mis hijas y mis nietos,
 ustedes, amigos de mi infancia
 Leibush, Pola, Lusía y los demás,
 continuarán “jugando” a todos aquellos juegos.
 Juntos nos repartimos las miguitas,
 juntos entre las paredes jugamos con los asesinos
 a las escondidas.

Perdóñenme, mis amados muertos

Mientras yo esté entre los vivos
 Ustedes, mis hermanos, estarán menos muertos

- **Nos acercamos al día en que Malka Rozental y sus hermanos, sobrevivientes de la Shoá, ya no estén más con nosotros. ¿Qué será entonces de la memoria de sus amados/hermanos muertos?**
- **¿Cómo los recordaremos? ¿Cómo será digno recordarlos y rememorarlos cuando ya no tengan ningún conocido vivo?**

Entre la memoria y el olvido, por Berl Katznelson, Revolución y Tradición

Dos fuerzas nos han sido concedidas: la memoria y el olvido. No podemos sin ambos. Si el mundo no tuviera sino memoria, ¿qué sería de nosotros? Seríamos aplastados por la carga de nuestros recuerdos. Nos convertiríamos en esclavos de nuestra memoria, de nuestros antepasados. Nuestros rasgos faciales no serían sino una copia de las generaciones pasadas. Si, por el contrario, el olvido se apoderara de nosotros por completo, ¿habría siquiera lugar para la cultura, la ciencia, el autoconocimiento, la vida espiritual? El conservadurismo oscurantista nos quiere quitar nuestro poder de olvidar, y la pseudo-revolución ve en toda recordación del pasado al “enemigo”. Pero si no se hubieran conservado en la memoria de la humanidad cosas tan valiosas, tendencias tan nobles, la memoria de épocas de florecimiento y esfuerzos de liberación y heroísmo, no sería posible ningún movimiento revolucionario, nos atrofiaríamos en nuestra pobreza y desnudez, seríamos esclavos eternos.

- **¿Dónde te ubicas como individuo, entre la memoria y el olvido? ¿Y como pueblo?**
- **¿Cuál es el significado de la memoria para la conciencia de un pueblo, para su narrativa? ¿Cuál es el lugar de la memoria del pueblo judío en su construcción como pueblo?**

“Hay estrellas cuya luz llega a la tierra solo cuando ellas mismas ya no están. Hay personas cuya memoria ilumina cuando ellos mismos no están ya con nosotros. Esas luces brillan en la oscuridad de la noche: ellas son las que muestran al hombre el camino...” (Hannah Szenes)

Introducción

La memoria es una de las bases esenciales y decisivas de nuestra conciencia, a la vez como pueblo y como individuos. Creemos que ocuparnos de ella y mantenerla es una mitzvá, un precepto, de primera magnitud.

La presente colección de textos que titulamos “Entre la memoria y el olvido” – Suplemento de “Beit HaAm” por el Día de Recordación de la Shoá y el Heroísmo, incluye doce textos que tratan de la memoria en general y de la memoria de la Shoá en particular. Los invitamos a leerlos, esperando que les abran nuevos ángulos de pensamiento, y despierten un diálogo interesante y enriquecedor.

El Día de la Shoá y el Heroísmo es uno de los días de recordación más importantes y centrales del Estado de Israel. Esta recopilación de textos se presenta hoy ante ustedes como una herramienta para generar un diálogo acerca de la memoria de la Shoá, el sentido de la memoria colectiva y la construcción de la conciencia del pueblo judío en Israel y en la Diáspora, y la medida de su influencia sobre nuestra identidad.

Para enriquecer la actividad se incluyen aquí enlaces a cuatro videos con testimonios de sobrevivientes. La propuesta es proyectar uno de ellos o más, para luego debatir acerca de lo que surge de ellos:

¿Qué te despertó el video? Sentimientos/reflexiones/signos de pregunta/sorpresa?

- Video del testimonio de Asher Od de Polonia: https://www.youtube.com/watch?v=5MNC-s_yluY
- Video de los testimonios de sobrevivientes de la Shoá que describen el momento de la liberación: <https://www.youtube.com/watch?v=p6ptSNGun4s>
- Video del testimonio que describe los campamentos de desterrados luego de la guerra y el paulatino regreso a la vida que, al fin y al cabo, es más fuerte que todo: <https://www.youtube.com/watch?v=urSGFm57rzM>
- Video del testimonio de Artemis Merón de Grecia: <https://www.youtube.com/watch?v=f0OZb1dklZA>

Iniciativa y producción: Departamento de Irgoon y los israelíes en el extranjero, 2016

Edición ejecutiva: Gusti Yehoshua-Braverman, Titular del Departamento de Actividades para la Diáspora

Recopilación, redacción, edición y producción: Yael Dinur y Erella Goren

Cuadernillo producido exclusivamente para usos internos educativos

“Beit HaAm” fue desarrollado por El Departamento de Irgoon y los israelíes en el extranjero de la Organización Sionista Mundial con el objetivo de estimular el diálogo en torno al significado del sionismo en el siglo 21. ¿Se ha cumplido la visión del sionismo? ¿Cuál es la función que le cabe al Estado de Israel para la vida fuera de él? ¿Cómo son vistas las relaciones recíprocas entre Israel y la Diáspora en la era actual?, y muchos interrogantes más.

El Programa abarca una variedad de materiales que incluyen textos tradicionales y modernos, videos, obras de arte, juegos, etc., por medio de los cuales aspiramos a generar un debate vibrante, crítico y actual.

Es una oportunidad para cada uno y cada una en todo lugar en el mundo, independientemente de sus conocimientos previos, de pensar, cuestionar y debatir acerca del sentido del sionismo en el siglo 21 y sobre la medida de su relevancia en nuestras vidas.

Este cuadernillo, que es parte de la actividad más amplia y en permanente renovación, presenta una propuesta de actividad para el Día de Recordación de la Shoá y el Heroísmo, que es uno de los días de recordación más importantes y centrales en el Estado de Israel. Esta recopilación de textos se presenta hoy ante ustedes, como una herramienta para generar el diálogo en torno a la memoria de la Shoá, el sentido de la memoria colectiva en la construcción de la conciencia del pueblo judío en Israel y en la Diáspora, y la medida de su influencia en quiénes somos.

Los invitamos a usarla en sus actividades, enriqueciéndolas con interrogantes para el pensamiento crítico y el debate que disparan sus textos.

Los contenidos de “Beit HaAm” se encuentran en hebreo, inglés, español, francés, portugués y alemán y, en la medida de la necesidad, se traducirán a otros idiomas. Los materiales pueden ser utilizados en marcos y con públicos diversos.

Los invitamos a utilizarlos, y a contactarse con nosotros en caso de cualquier duda sobre el tema: wzo.israelis@gmail.com

Gusti Yehoshua-Braverman, Titular del Departamento de Irgoon y los israelíes en el extranjero

ההסתדרות הציונית העולמית
WORLD ZIONIST ORGANIZATION

התחלקה לארגון וקשר עם ישראלים בתפוצות
THE DEPARTMENT OF IRGOON AND ISRAELIS ABROAD

Beit Haam

Diálogo Sionista

בית העם

שיג ושיח ציוני

**Entre la memoria
y el olvido**

Suplemento para el Día de la
Shoá y el Heroísmo

